

Zenonas Butkus

VOKIETIJOS IR SSRS DIPLOMATINIS BENDRADARBIAVIMAS BALTIJOS ŠALYSE 1920–1940 M.

Apie Vokietijos ir SSRS slaptuosius susitarimus, sukėlusius Antrąjį pasaulinį karą, nemažai rašoma, jie įvesti į visuomenės istorinę savimonę. Tačiau apie tai, kad tie susitarimai pražudė Baltijos valstybes, Europos istorinėje literatūroje rašoma kur kas mažiau ir ne visada aiškiai, tarpais tik užsimenama. Kaip pavyzdį galima paminėti ką tik Vokietijoje išėjusią knygą “1939 m. rugpjūtis: 11 paskutinių dienų prieš Antrąjį pasaulinį karą” (autorius Manfredas Vasoldas). Iš beveik 300 knygos puslapių tik pusė puslapio skirta Baltijos šalims. Vos pora sakinių pažymimi ne svarbiausi, tipiškai dalykai, o iškreipti, atsitiktiniai. Net aiškinama, neva slaptieji susitarimai Baltijos šalims nesukėlė jokios grėsmės.

Įsigali nuomonė, kad Molotovo–Ribentropo paktas, jo slaptieji protokolai buvo tarptautinių santykių anomalija, negirdėtas įvykis žmonijos istorijoje, neregėtas baisių diktatorių nusikaltimas, dėl kurio kiti politikai, diplomatai ir apskritai diplomatija niekuo dėta. Tarptautiniuose santykiuose tai buvusi cezūra, katastrofa, neturėjusi jokio tęstinumo.

Kyla klausimas, ar tikrai Vokietijos ir SSRS slaptieji susitarimai neturi nieko bendro su ankstesne dvišalių tarpusavio santykių raida, o gal jie tiesiogiai iš tos raidos išplaukia, yra logiška tolesnė jos tęsia.

Tad pažvelkime, kaip veikė Vokietijos ir SSRS diplomatija Baltijos šalyse tarpukario laikotarpiu. Kaip pagrindiniu šaltiniu daugiausia remsimės Lietuvos, Latvijos, Estijos, Rusijos ir Vokietijos archyvų medžiaga bei dviem dokumentų rinkiniais: “Akten zur deutschen auswärtigen Politik 1918–1945” ir “Dokumenty vnešnej politiki SSSR”.

Vokietijos ir SSRS diplomatai Baltijos šalyse tarpukario laikotarpiu glaudžiai bendradarbiavo, vieni su kitais palaikė gerokai artimesnius ryšius negu su kitų šalių pasiuntiniais. Tai nebuvo vien įprasti diplomatiniai kontaktai, per kuriuos pasikeičia nuomonėmis, svarstomos tarptautinio gyvenimo aktualijos. SSRS ir Vokietijos diplomatinis bendradarbiavimas buvo specifinė politika, sankcionuota ir organizuota abiejų šalių aukščiausios valdžios. Šia politika siekta, kad Baltijos šalys, kaip ir kitos valstybės, esančios tarp Vokietijos ir SSRS, nesudarytų jokios sąjungos, kad išliktų paskiros, viena nuo kitos izoliuotos, net neturėtų suderintos užsienio politikos, žodžiu, kad Rytų ir Vidurio Europoje neatsirastų jokio karinio-politinio bloko, kuris ateityje galėtų sulaukyti Vokietijos ekspansiją į Rytus, o SSRS – į Vakarus. Jų nuomone, Baltijos šalys turėjo tapti jas jungiančiu tiltu, o ne jas skiriančiu ir Anglijos ar Prancūzijos įtakos veikiamu barjeru. Tiek SSRS, tiek Vokietija Baltijos šalis tarpukariu norėjo laikyti tarsi užkonservuotas, nepasirengusias gynybai, nepasirūpinusias savo saugumu, kad prireikus būtų galima iš jų ką nori pasiimti ir pasidalyti.

Vokietiją ir SSRS bendradarbiauti labiausiai skatino geopolitiniai motyvai, tarpukariu vykusį kovą tarp jūrinių ir kontinentinių valstybių. Nors W. Conze¹ ir kai kurie kiti vokiečių istorikai tvirtina, jog Vokietija priklausiusi abiem šioms grupuotėms, vis dėlto Vokietija, kaip ir Rusija, pirmiausia buvo kontinentinė valstybė. Bent jau šitaip ją traktavo sovietinė vadovybė. Tai rodo faktiškai aukščiausio sovietinio valdžios organo – Politbiuro – protokolai ir kiti dokumentai. Iš jų matyti, kad Josifas Stalinas ir jo bendražygiai pagrindiniu priešu beveik visada laikė Angliją, o svarbiausiu sąjungininku – Vokietiją.

Būtent Baltijos šalyse sovietai ir Vokietija turėjo bendrą tikslą – neleisti čia įsigalėti Anglijai, kaip jūrinei valstybei. Todėl SSRS ir Vokietija stengėsi susilpninti Pabaltijyje Anglijos įtaką, kad galėtų pačios čia įsitvirtinti. Tai, be kita ko, rodo Estijos valstybiniame archyve išlikę tarpukario laikotarpio sovietinės žvalgybos dokumentai². Jie liudija, kad sovietinė žvalgyba Baltijos šalyse daugiausia kovojo su Anglijos žvalgyba, stengėsi demaskuoti jos agentus, juos perverbuoti ir pan. Kovos su vokiečių žvalgyba tuose dokumentuose visai nematyti.

Ta pati tendencija ryški ir diplomatinėje veikloje. Sovietų ir vokiečių diplomatai ne tik pavieniui, bet ir bendromis jėgomis stengėsi sumažinti Anglijos įtaką Baltijos šalių užsienio ir vidaus politikai. Vokietijos ir SSRS pasiuntiniai Latvijoje A. Kösteris ir A. Černychas 1926 m. kovo 5 d. pokalbio metu priėjo išvadą, jog tarp Anglijos ir judviejų atstovaujama valstybių yra „didžiausi prieštaravimai“, todėl kovoje prieš Anglijos įtaką jiedu būsią sąjungininkai³. Tai neatsitiktinė, o tipiška ir ilgalaikė sovietų ir Vokietijos diplomatų nuostata Baltijos šalyse. Jie taip pat sutartinai kovojo čia ir prieš Prancūzijos bei jos sąjungininkės Lenkijos įtaką.

Vokietiją ir SSRS susiejo ir bendras nepasitenkinimas Versalio taikos sistema, tuo, kad po karo politinis žemėlapis buvo sukarpytas. Ir viena, ir kita šalis ketino jį perkarpyti. Palankias sąlygas bendradarbiavimui sudarė Rapalo sutartis bei kiti Vokietijos ir SSRS susitarimai.

Šių šalių diplomatai Baltijos šalyse susitikdavo vos ne kasdien ir derindavo savo veiksmus. Jie susitardavo, kaip paveikti Baltijos šalių politiką, net vyriausybę ar parlamentą. Štai pirmasis sovietų pasiuntinys Lietuvoje Aleksandras Akselrodas, tik atvykęs į Kauną ir dar neįteikęs kredencialų, 1920 m. rugsėjo 6 d. jau susitiko su Vokietijos atstovu Fritzu Schönbergu ir per dvi valandas trukusį pokalbį sutarė, kad abu turi „bendrus priešus ir bendrus interesus“. Pokalbio užrašas išlikęs tiek Rusijos, tiek Vokietijos archyvuose, todėl jo autentiškumu nėra pagrindo abejoti⁴. Šių diplomatų bendra veikla buvo tokia intensyvi, kad jau 1921 m. Kauno mieste viešai pradėta kalbėti, jog sovietų ir Vokietijos pasiuntiniai tiesiog vadovauja Lietuvos politikai⁵. Jų bendradarbiavimas kėlė nerimą Antantės šalių diplomatams. Lietuvos užsienio reikalų ministras Juozas Purickis 1921 m. sausio 10 d. A. Akselrodui prasarė, jog per Tautų Sąjungos posėdį Lietuvos atstovui buvo į akis pasakyta, kad Maskvos pasiuntinys, padedamas Vokietijos atstovo F. Schönbergo, „vairuoja visą Lietuvos užsienio politiką“⁶.

SSRS ir Vokietijos diplomatai taip pat kartu veikė Latvijoje, Estijoje ir netgi Suomijoje. SSRS užsienio reikalų liaudies komisariato (URLK) tarptautinės politikos apžvalgoje, parengtoje 1925 m. sausio mėnesį, buvo pagrįstai pabrėžta: „Vokietijos diplomatai Baltijos šalyse, ypač Rygoje ir Helsinkyje, dirba kartu su mumis“⁷.

SSRS ir Vokietijos diplomatai labiausiai stengėsi neleisti Baltijos šalims suartėti, kurti sąjungos, ypač karinės. Tokią sąjungą kurti trukdyta abiejų šalių suderintais veiksmais. Jau minėtas F. Schönbergas 1921 m. liepos 22 d. sovietų pasiuntinui Lietuvoje Semionui Aralovui pasiūlė sušaukti specialią Vokietijos ir SSRS diplomatų bei politikų konferenciją, kurioje abi šalys susitartų dėl bendros veiklos prieš Baltijos sąjungos kūrimą⁸. Matyt, vengiant nepageidaujamo viešumo konferencija nebuvo surengta. Bendri veiksmai derinti įprastais diplomatiniais kanalais, abipusiais susitarimais, kurie, aišku, buvo sankcionuoti ir daugeliu atvejų inicijuoti aukščiausios valdžios. Antai 1925 m. kovo 9 d. Politbiuras priėmė specialų konkrečių veiksnių planą, kaip sužlugdyti Baltijos sąjungos kūrimą. Plane, be kita ko, buvo numatyta į tą žlugdymą aktyviau įtraukti ir Vokietiją. Jai turėjo būti nurodyta, kad Baltijos sąjungą kuria Prancūzija ir Lenkija, todėl ji pirmiausia bus nukreipta prieš Vokietiją⁹.

Baltijos šalių konsolidacija stabdyta įvairiais būdais. Sovietų ir Vokietijos diplomatai rengdavo suderintus diplomatinis demaršus. Kai tik kildavo koks nors sąjungos kūrimo sumanymas, jie tuoj įspėdavo Baltijos šalių politikus, kad sąjungos sudarymas bus nedraugiškas, net priešiškas tiek SSRS, tiek Vokietijai žingsnis. Lietuvos politikams dar būdavo nurodoma, kad įstojudami į sąjungą Lietuva negalės tikėtis paramos kovoje su Lenkija dėl Vilniaus. Sovietų ir Vokietijos diplomatai sutartinai, kartais net pasidaliję veiklos barus, stengėsi prieš sąjungą nuteikti įvairias Baltijos šalių partijas ar atskirus politikus. Aktyviausi sąjungos šalininkai neretai būdavo kompromituojami, net priverčiami atsistatydinti. Antai 1925 m. sovietų ir Vokietijos pasiuntiniai Taline, veikdami per prorusiškos orientacijos šalininką, įtakingą politiką Konstantiną Pätšą bei per kitas jėgas, pasiekė, kad atsistatydintų labai aktyvus Baltijos sąjungos šalininkas Estijos užsienio reikalų ministras K. Pusta¹⁰.

Kartu veikdami SSRS ir Vokietijos diplomatai neretai kišdavosi į Baltijos šalių vidaus reikalus, reguliavo čia politinį procesą. Jie rėmė tas jėgas, kurios nepritarė Baltijos sąjungai ir siekė orientuoti savo šalis į Vokietiją ir SSRS. Lietuvoje tokia jėga buvo tautininkai. 1927 m. kovo

mėnesį URLK įpareigojo SSRS pasiuntinį Lietuvoje Sergejų Aleksandrovskį paprašyti Vokietijos atstovo Ch. Morahto, kad šis padėtų susilpninti liaudininkų opoziciją tautininkams¹¹. Ch. Morahtas mielai sutiko. Jis pažadėjo S. Aleksandrovskiui surengti specialius pietus liaudininkų lyderiams ir juos įtikinti, kad neverta priešintis tautininkų valdžiai¹².

Bendradarbiauta net tose srityse, kuriose Vokietijos ir sovietų interesai, atrodytų, neturėjo sutapti. Antai Ch. Morahtas mėgino padėti S. Aleksandrovskiui išgelbėti nuo sušaudymo per 1926 m. gruodžio 17 d. perversmą suimtus Lietuvos komunistų vadus. Sužinojęs, kad greit gali būti įvykdytas mirties nuosprendis, S. Aleksandrovskis gruodžio 25 d. naktį, gerokai po vidurnakčio, pakėlė iš miego Ch. Morahtą, kuris tučiuojau sutiko vykti pas prezidentą Antaną Smetoną. Tiek jam, tiek pas jį buvusiam premjerui Augustinui Voldemarui tąakt Ch. Morahtas aiškino, kad komunistų sušaudymas pablogins Lietuvos santykius ne tik su SSRS, bet ir su Vokietija, ir iš jų nebebus galima tikėtis paramos. A. Smetona ir A. Voldemaras atsakė, kad nieko negali padaryti: mirties nuosprendį tenka įvykdyti dėl vidaus politikos sumetimų¹³.

Nors šis žygis ir nepasisekė, vis dėlto jis dar labiau suartino sovietų ir Vokietijos diplomatus. Už šią pagalbą SSRS specialiai padėkojo Vokietijai, o Vokietijos vadovybė palankiai įvertino Ch. Morahto veiksmus.

SSRS ir Vokietija taip pat intensyviai bendradarbiavo reguliuodamos Lietuvos ir Lenkijos konfliktą. Palaikydamos ir pakurstydamos šį konfliktą, abi didžiosios kaimynės kartu prižiūrėjo, kad jis nevirstų karu, kol jam jos nepasirengusios. Norėta palaikyti tam tikrą konflikto temperatūrą, laikytasi barometro ar termometro principo. Iki 1926 m. pabaigos konfliktas kurstytas, o 1927 m. ir 1928 m. – gesintas.

Iš daugybės SSRS ir Vokietijos bendradarbiavimo pavyzdžių paminėtinas kad ir toks. 1928 m. liepos pradžioje Prancūzijos, Anglijos ir Italijos atstovai Lietuvoje Eberas, Perišas ir Amadori gavo savo vyriausybės užduotį bendru demaršu pareikalauti, kad Lietuvos premjeras A. Voldemaras būtų nuolaidesnis Lenkijai. Norėta į bendrą demaršą įtraukti ir Vokietijos pasiuntinį Ch. Morahtą, bet jis atsisakė ir apie tai pranešė SSRS atstovui S. Rabinovičiui. Liepos 14 d. įvyko judviejų pasitarimas. S. Rabinovičius paragino Ch. Morahtą “jokiu būdu neprisidėti prie bendro demaršo”¹⁴, o veikti kartu su juo. Šis sutiko, tik pasakė, jog turės liepos 16 d. nueiti į bendrą susitikimą su Eberu, Perišu ir Amadori. S. Rabinovičius neprieštaravo, bet detalai išaiškino Ch. Morahtui, kaip jis per tą susitikimą turi elgtis. Patarta laikytis pasyviai, pirmam nepradėti pokalbio – tegu kiti išdėsto savo nuomones, tegu pasisako, kokias turi instrukcijas. Pirmasis pradėsiąs kalbėti Eberas, nes, kaip prancūzas, jis nekantrus. Ch. Morahtas pažadėjo, kad būtinai paklausys patarimo: pats neatskleis savo ketinimų, tik sužinos Vakarų diplomatų sumanymus¹⁵.

Kaip S. Rabinovičius numatė, taip ir vyko liepos 16 d. pasitarimas. Pirmasis prašneko Eberas ir smarkiais kaltinimais užsipuolė Lietuvą. Anglijos atstovas Perišas pasiūlė įteikti A. Voldemarui “bendrą memorandumą”. Ch. Morahtas pasiūlymą griežtai atmetė. Jis pareiškė, kad jo niekad nepasirašysiąs ir iš viso neprisidėsiaš prie bendro demaršo. Apie savo veiksmus jis nieko nepasakė, tik sužinojo, kada ir kaip kiti kalbėsia su A. Voldemaru.

Visa tai Ch. Morahtas detalai papasakojo S. Rabinovičiui liepos 19 d.¹⁶ Tiek tądien, tiek minėtame liepos 14 d. pasitarime jiedu susitarė, kada, kaip ir ką sakys A. Voldemarui bei kitiems Lietuvos politikams. Jiems Ch. Morahtas ir S. Rabinovičius susitarė aiškinti, jog nereikia manyti, kad kilus Lietuvos ir Lenkijos kariniam konfliktui SSRS ir Vokietija tuoj pat, neatsižvelgdamos į aplinkybes, gins Lietuvą. Niekuo nepagrįstos esą viltys, jog Lietuvos ginti iš Vokietijos atskubės 40–50 tūkst. savanorių. Geriausiu atveju atvyksia tik 20–30 pavienių asmenų.

Tų pokalbių metu Ch. Morahtas buvo nepaprastai atviras. S. Rabinovičiui jis parodė slapčiausius diplomatinius dokumentus. Liepos 14 d. perskaitė jam Vokietijos užsienio reikalų ministerijos raštą apie slaptus Prancūzijos ketinimus leisti Lenkijai staigiu smūgiu užimti Lietuvą. Liepos 19 d. Ch. Morahtas perskaitė S. Rabinovičiui savo telegramą, ką tik parengtą siųsti į Berlyną, ir net klausė jo, ką dar į ją įrašyti¹⁷.

Dar intensyviau Ch. Morahtas bendradarbiavo su kitu ilgamečiu SSRS pasiuntiniu Michailu Karskiu. Pastarasis sykį net perspėjo Maskvą: ”Būtų nepageidautina, jei Berlynas sužinotų, kiek išsamiai Morahtas mus informuoja. Mes skaitome šifruočių originalus”¹⁸.

Tačiau nei Berlynas, nei Maskva savo diplomatų Baltijos šalyse dėl bendradarbiavimo nebarė. Pačios SSRS ir Vokietijos užsienio reikalų žinybos, jų vadovai tardavosi, susitardavo ir laikydavosi bendros politikos Baltijos šalių atžvilgiu.

Vokietija ir SSRS vykdė bendrą politiką Klaipėdos klausimu, derino ūkinius ryšius su Baltijos šalimis ir pan. Bendradarbiavimo iniciatoriai dažniausiai būdavo sovietai. Fašistams paėmus valdžią Vokietijoje bendradarbiavimas tik laikinai susilpnėjo, bet nenutrūko. Rapalo sutartis nebuvo panaikinta. 1939 m. SSRS ir Vokietija gana nesunkiai susitarė dėl Baltijos šalių pasidalijimo. Per visą tarpukarį Vokietija pripažindavo, kad bent Latvijoje ir Estijoje įtakos prioritetą priklauso sovietams.

Molotovo–Ribbentropo paktas tarptautinių santykių istorijoje iš tiesų buvo neregėto masto nusikaltimas. Bet archyviniai dokumentai rodo, kad jis turėjo savo ištakas – jo pasirašymą nulėmė ankstesnis SSRS ir Vokietijos bendradarbiavimas, daugybė mažesnių sąmokslų, kuriais buvo naikinama Baltijos valstybių nepriklausomybė.

NUORODOS

¹ W. Conze, *Das Deutsch–russische Verhältnis im Wandel der modernen Welt*, Göttingen, 1967, S. 8–10, 19.

² Esti Riigiarhiivi Filial (Parteiarchiv), f. 138. Dokumentide Kasutamislekt.

³ Žr. SSRS pasiuntinio Rygoje 1926 m. kovo 6 d. pranešimą Užsienio reikalų liaudies komisariatui (URLK), Rusijos Federacijos užsienio politikos archyvas (toliau – RFUPA), f. 0150, ap. 18, segtuvas 25, b. 10, l. 8.

⁴ F. Schönbergo 1920 m. rugsėjo 7 d. pranešimas Vokietijos URM, Vokietijos užsienio reikalų ministerijos politinis archyvas (toliau – VURM PA), R 31384 k, R 31383 k. K 086164; A. Akselrodo 1920 m. rugsėjo 7 d. pranešimas V. Leninui, Rusijos Federacijos naujosios istorijos dokumentų saugojimo ir tyrimo centras (toliau – RFNIC), f. 5, ap. 1, b. 2151, l. 5.

⁵ Z. Butkus, “Pirmasis sovietų pasiuntinys Lietuvoje A. Akselrodas: diplomatinės veiklos pusmetis (1920 m. rugsėjis–1921 m. kovas)”, *Lietuvos istorijos metraštis*. 1996, 1997, p. 136.

⁶ Ibid., p. 129.

⁷ RFUPA, f. 0151, ap. 12, sg. 18, b. 15, l. 322.

⁸ S. Aralovo 1921 m. liepos 22 d. pranešimas V. Leninui, RFNIC, f. 5, ap. m1, b. 2196, l. 61.

⁹ Politbiuro 1925 m. balandžio 9 d. nutarimas, ibid., f. 17, ap. 162, b. 2, l. 108–109.

¹⁰ Žr. SSRS pasiuntinybės 1925 m. ataskaitas URLK, RFUPA, f. 0154, ap. 14, sg. 12, b. 5, l. 33, 101, 131–137 ir kt.

¹¹ Z. Butkus, “SSRS intrigos Baltijos šalyse 1920–1940”, *Darbai ir dienos*, 1998, Nr. 7(16), p. 146.

¹² Žr. S. Aleksandrovsio 1927 m. kovo mėn. ataskaitas URLK, RFUPA, f. 04, ap. 27, sg. 187, b. 130, l. 180–184.

¹³ Žr. S. Aleksandrovsio 1926 m. gruodžio 28 d. ataskaitą URLK, ibid., f. 0151, ap. 13, sg. 20, b. 4, l. 2–4; 1926 m. gruodžio 27 d. Ch. Morahto ataskaita URM, VURM PA, R 31385 k. K 086532–K 086538.

¹⁴ Ch. Morahto ir S. Rabinovičiaus 1928 m. liepos 14 d. pokalbio užrašas, ibid., f. 0151, ap. 16, sg. 32, b. 3, l. 295.

¹⁵ Ibid., l. 297.

¹⁶ Ibid., l. 308–313.

¹⁷ Ibid., l. 311.

¹⁸ M. Karskio 1932 m. pranešimai URLK, ibid., ap. 21, sg. 45, b. 8, l. 7.